

ПОЗИТИВІЗАЦІЯ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ НА ЕТАПІ СТАЛІНСЬКОГО ЛЕГІЗМУ

Встановлено, що окремим етапом розвитку вчення про правовідносини можна визнати – сталінський легізм, також визначено часові межі його існування. Дано характеристику основним рисам етапу сталінського легізму. Доведено, що основною ознакою сталінського легізму є державоцентризм, етатизм у найгіршому прояві. Наголошено на тому, що в силу закріплення офіційного, єдиноправильного праворозуміння, відбулося спотворення вчення про правовідносини.

Ключові слова: правовідносини, вчення про правовідносини, теорія правовідносин, сталінський легізм

Шумило М.М. Позитивизация учения о правоотношениях на этапе сталинского легизма

Установлено, что отдельным этапом развития учения о правоотношениях можно определить – сталинский легизм. Определено временные рамки его существования. Дано характеристику основным чертам этапа сталинского легизма. Доведено, что основной чертой сталинского легизма является государственноцентризм, этатизм в худшем проявлении. Акцентировано внимание на том, что в силу монополизации государством правопонимания, произошло искажение учения о правоотношениях.

Ключевые слова: правоотношения, учение о правоотношениях, теория правоотношений, сталинский легизм.

Shumylo Mykhaylo. Positive approach to the doctrine on legal relations at the stage of Stalin's Legalism

It was established that Stalin Legalism can be considered a separate stage of development of legal doctrine. The time frame of its existence has been identified. Characteristic features of the main phase of Stalinist Legalism were given. It has been proven that the main feature of Stalinist Legalism is state-centrism, statism in the worst manifestation. It is emphasized that the state monopolized visioning and understanding of the law, and it has led to distortion of the legal relations doctrine.

Key words: legal relations, doctrine of the legal theory, theory of legal relations, Stalin's Legalism

Вчення про правовідносини є тісно пов'язаним з розвитком права, законодавчою діяльністю, а в радянський період ще й офіційною ідеологією. Не дивлячись на єдиний напрямок досліджень в СРСР, а саме через призму марксизму-ленінізму, при дослідженні розвитку вчення про правовідношення, можна спостерігати окремі тенденції та відмінності, які пройшло це вчення. Одним із таких етапів розвитку є – сталінський легізм.

В кінці 30-х напрацювання вчених-юристів, хоча і були спрямовані на задоволення потреб держави та марксистсько-ленінської ідеології, але не були достатніми. Крім цього, у теоретичних роботах ще простежувався вплив дореволюційного права та доктрини. Керівництву держави необхід-

но було виправдання своєї діяльності та її обґрунтування. Очолив рух на “повернення” права до марксистсько-ленінських основ А. Я. Вишинський (1883-1954) (голова юридичної комісії при Раді народних комісарів СРСР, прокурор РРФСР, прокурор СРСР).

Апофеозом такого руху стала проведена Інститутом права АН СРСР “Нарада з питань науки радянської держави і права” (16-19 липня 1938 р.), її організатором був тодішній директор Інституту А. Я. Вишинський, участь взяли близько 600 осіб. На цій нараді відбулося офіційне закріплення нормативного підходу до права – позитивізму. Мета і задачі наради, як зазначає В.С. Нерсисянц, полягали в тому, щоб в душі потреб репресивної практики тоталітаризму затвердити загальнообов’язкову “єдиновірну” марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовистську лінію (“генеральну лінію”) в юридичній науці, з цих позицій переоцінити та відкинути усі напрямки, підходи а концепції радянських юристів попереднього періоду як “ворожі”, “антирадянські”, “антимарксистських”, “антиленінських” і т.п., дати рішучі установки і офіційне праворозуміння на майбутнє¹. Дуже детально, цю нараду описав та проаналізував В.С. Нерсисянц, розкриваючи сутність “радянського легізму”², але на окремих, ключових аспектах необхідно зупинитися, адже саме тоді А.Я. Вишинський вибудовував нове, уже сталінське розуміння права.

Проголошені тези були не просто домінуючими, а єдиновірними понад п’ятнадцять років. У книзі “Питання теорії держави і права” виданої 1949 року у розділі “Основні задачі науки радянського соціалістичного права” наводиться стенограма виступу А.Я. Вишинського на згаданій Нараді 1938 року. У промові було чітко сформульоване сталінське бачення права, а саме – право не є системою суспільних відносин, право не є формою похідних відносин, право є сукупністю правил поведінки чи норм, але не тільки норм, але і звичаїв і правил спільного життя, санкціонованих державною владою і захищених нею в примусовому порядку³.

Викладене вище, не буде повним, якщо не згадати того факту, що не радянські вчені і тим більше не радянська влада були засновниками правового позитивізму як такого. Одним із перших дослідників та прихильників позитивізму є австрійський вчений-юрист і філософ, основоположник концепції конституційного суду та конституційного контролю, засновник і суддя першого такого суду – Конституційного суду Австрії – Ганс Кельзен (*Hans Kelsen*) (1881-1973), який 1934 року опублікував свою працю – “Чисте правознавство” (*Reine Rechtslehre*; інший переклад – «Чисте вчення про право»). Як переконаний позитивіст, Г. Кельзен зазначав, що у тісному взаємозв’язку з поняттями правового обов’язку наділеності правом перебуває і поняття правових відносин (*Rechtsverhältnis*). Вони визначаються як відносини між суб’єктами права, себто між суб’єктам одного котрогось правового обов’язку й суб’єктом відповідної наділеності правом або ще – і це не одне і те саме – як відносини між котрим-небудь правовим обов’язком і відповідною наділеністю правом. Те, що обов’язок і наділеність пра-

вом відповідають одне одному, означає, що наділеність правом є рефлекс, відбиток обов'язку – що відносини між двома індивідами полягають у тому, що один із них стосовно другого є зобов'язаним до певної визначеної поведінки⁴. Як бачимо теоретичне обґрунтування позитивного права всебічно розкрив Ганс Кельзен, це, до певної міри, пояснює чому його переклали в Радянському Союзі. Але, необхідно такого наголосити на тому, що у розумінні позитивного права Ганса Кельзена – людина залишається найвищою соціальною цінністю. Основний акцент вчений робить на упорядкованості, ефективності та чіткому виконанню правових норм, але самі норми є не державоцентричними, а антропоцентричними, не людина для держави, а держава для людини. Правові норми покликані регулювати відносини і захищати людину, а не репресувати та підкоряти громадян. У цьому і є ключова відмінність у розумінні та підході у позитивізмі цивілізованого зразка і позитивізмі нацистського чи комуністичного зразка.

Вагомий внесок у новий погляд на право загалом та правовідносини особливо вніс епігон “офіційних реформаторів” права на чолі з А. Я. Вишинським, відомий вчений, теоретик права М. Г. Александров (1908-1974) (з 1943-1947 та з 1959-1974 завідувач кафедри трудового права та з 1948-1954 завідувач кафедри теорії держави і права Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова). Саме М. Г. Александров один із перших почав досліджувати правовідносини за межами конкретної галузі права, хоча для прикладів звертався до конкретних положень чинного тоді законодавства. Цікавою для аналізу видається одна з перших друкованих праць М. Г. Александрова з питань правовідносин, це скорочена стенограма доповіді, що була прочитана на науковій сесії Московського юридичного інституту 6 травня 1946 року на тему “Юридична норма і правовідношення”⁵. Так, критикуючи своїх попередників та сучасників, які виступили з критикою нормативізму, вчений зазначав, що для шкідників в теорії права (і їх свідомих і несвідомих поплічників) голосні фрази проти “нормативізму” слугували засобом культивування нігілістичного ставлення до радянського закону і радянських правових норм загалом⁶. Давати оцінку цим та іншим думкам з позицій сьогодення, на думку автора, недоречно, оскільки наукові та громадянські позиції в той час визначала не воля людини, а державна ідеологія. Натомість беззаперечним фактом є низка напрацювань М. Г. Александрова в теорії права. Так, вчений вказував, що крім норм, що регулюють відносини щодо природи, тобто технічних норм, у свідомості людей неминуче виробляються норми, що регулюють відносини між людьми, тобто соціальні норми. Соціальні норми є, перш за все, судженнями про те, який варіант поведінки людини у відношенні інших людей є повинним (должним) варіантом чи на крайній випадок можливим варіантом⁷.

М. Г. Александров розрізняв три основні види соціальних норм і три відповідних види суспільних ідеологічних відносин, що складаються в результаті регулюючого впливу норм на суспільні відносини. До першого

виду відносяться соціальні норми, що дотримуються людьми через силу звички – це звичаї. До другого виду відносяться соціальні норми, що виконуються через силу громадської думки – норми моралі. До третього виду соціальних норм автор відносить юридичні норми, специфічна особливість яких полягає у тому, що їх виконання підтримується силою держави. Вчений окремо наголошує, що юридичні норми є історичним видом соціальних норм, що притаманний не будь-якому, а тільки класовому, державно-організаційному характеру⁸. Враховуючи той факт, що вчений був одним із апологетів нормативізму, тому і місце нормі він відводив керівне. Так, виділялися три ознаки юридичних норм:

1) є відображенням волі політичного пануючого класу, що визначається в кінці кінців умовами матеріального існування цього класу;

2) охороняються примусовою силою держави, будучи встановлені чи санкціоновані ним;

3) регулюють суспільні відносини з метою встановлення, закріплення і розвитку порядків, що відповідають інтересам політичного пануючого класу. Автор продовжує, що остання ознака логічно приводить до проблеми правового відношення, для вирішення якої необхідно попередньо розглянути питання про те, як здійснюється регулююча роль юридичних норм⁹. Юридична норма, що регулює суспільні відносини, тим самим і надає їм форму правових відносин. Суспільні відносини, перш ніж скластися як правові (а не тільки фактичні) відносини, повинні пройти через свідомість і волю політично пануючого класу, що виражені в юридичній нормі. Чинна правова норма і правове відношення є не незалежними одне від одного явищами, а співвідносними¹⁰. М. Г. Александров також наголошував на тому, що правові відносини не можна ототожнювати з вольовим опосередкуванням економічних відносин хоча би вже по одному тому, що вольове опосередкування економічних відносин має місце у всякому суспільстві, а не тільки в класовому, державно-організованому. Саме соціально-класова воля, що виражена в правових нормах, надає суспільним відносинам форму правових відносин¹¹. М. Г. Александров, у стилі свого часу, правовідносини визначав, перш за все, як радянські, під якими розумів – відносини в радянському суспільстві, що регулюються волею робітничого класу і всього трудового народу, волею, зміст якої визначається умовами матеріального життя робітників, волею, що виражена в правилах поведінки, безпосередньо встановлених (або визнаних) радянською державою і охороняються примусовою силою останньої¹². У своїх наступних працях М. Г. Александров продовжував і розвивав наведені вище ідеї. Так, вчений стверджував, що положення про активний вплив на суспільні відносини через свідомість і волю учасників цих відносин в застосуванні до права означає, що право регулює вольову поведінку людей¹³. Відносини між людьми (чи організаціями людей), продовжує автор, в яких їх зв'язок складається з правомочностей і юридичних обов'язків, і є правовідносинами. Юридичні норми, відповідно, передбачають, як правило, ті чи інші види

правових відносин¹⁴. Правові відносини виникають у відповідності з умовами, що передбачені нормами права, що визначають правове становище громадян (об'єднань громадян та органів держави) і коло факторів, що повинні сприяти виникненню, зміні чи припиненню тих чи інших правовідносин¹⁵. М. Г. Александров невтомно цитує В. І. Леніна, який вказував, що правові відносини – це особливий вид ідеологічних суспільних відносин. Для будь-якого ідеологічного відношення, на відмінно від матеріального відношення, як відомо, характерно те, що воно, перш ніж скластися, проходить через свідомість і волю людей¹⁶. Такі цитати є вірними, але ж шановний професор не вказує на те, що ідеологічне відношення у СРСР проходило тільки через свідомість перших осіб держави і немало жодного стосунку до свідомості і волі пересічних громадян цієї держави.

Повертаючись до цитованої праці М. Г. Александрова, то цікавою для дослідження є рецензія на вказану роботу відомого вченого-цивіліста С. М. Братуся (1094-1997), який народився в Конотопі на Чернігівщині. Йдеться про те, що у своїй рецензії на монографію М. Г. Александрова він піддає критиці положення про те, що деякі суспільні відносини тільки і виникають, як відносини правові, оскільки люди самі не можуть вступити у такі відносини, якщо немає відповідної норми права. Як приклад, М. Г. Александров наводить пенсійні правовідносини. (*Ця ідея буде детально викладена нижче з позиції позитивної оцінки і її правильності – М.Ш.*). С.М. Братусь, посилається на те, що забезпечення непрацездатних в соціалістичному суспільстві є частиною економічного процесу розподілу сукупного суспільного продукту, якому була дана характеристика Марксом як суспільній необхідності¹⁷. Слід наголосити на тому, що ідея запропонована М. Г. Александровим витримала час і сьогодні є особливо актуальною для пенсійного законодавства.

Тогочасні наукові позиції зводилися до визначальної ролі держави у правовідносинах, за державою звісно ж стояв пануючий робітничо-селянський клас. Офіційно було проголошено тезу, що держава робить те, чого хоче пролетаріат. Право регулювало тільки ті відносини, які вигідні пануючому класу. У тогочасному розумінні правовідносин відсутня людина, її воля, бажання, її потреби. Концепція, де правовідносини і норма права є тотожними фактично витіснила людину, як особистість, натомість її замінили ефемерним пануючим класом. Під завісою пропагандистських гасел право з над будови перетворилося в основу основ, якій підкорюються закони економіки і суспільство. Державоцентризм у вченні М. Г. Александрова є типовим для того часу, тому видається вірним окреслити його загальні риси та ознаки. Варто віддати належне професору М. Г. Александрову, який, один із перших, визначив структуру правовідносин, яка витримала випробування часом.

Викладене дає можливість зробити висновок, що у цей історичний період наука перестає бути місцем для дискусії. Вчені могли тільки описувати нормативно-правові акти, що приймалися “пануючим класом”.

Вчення про правовідносини фактично не розвивалося до смерті Сталіна.

Важливе місце у теоретичних дослідженнях соціально-правових явищ займає праворозуміння, і якщо на дорадянському етапі праворозуміння вироблялося та обґрунтовувалося самими вченими, то на етапі сталінського легізму праворозуміння визначалося державою, усі інші різновиди праворозуміння апіорі визнавалися злочинними.

Крім цього, праворозуміння того часу змінювалося не еволюційним шляхом, а революційним, не добровільним, у ході наукової дискусії, а примусовим, наказом “згори”. Ці негативні фактори спотворили розуміння правовідносин і фактично до 50-х років зупинили ґрунтовне та всебічне їх вивчення. Правовідносини у юридичній доктрині або були просто проігноровані, або ж ототожнювалися із нормою права. Нормативізм як офіційний і безальтернативний підхід до розуміння права залишався до розпаду СРСР, окремі його залишки і сьогодні можна зустріти у працях сучасників, але про це пізніше.

Такий стан речей не міг довго тривати, тому вже в середині 50-х юридична наука, хоча і підкорена позитивізму, починає розробляти нове бачення правовідносин. В основі цих вчень все одно залишається нормативізм, але відбувається зміщення парадигми у дослідженнях. Йдеться про те, що раніше, правовідносини завжди досліджувалися у нерозривному зв'язку із суспільними відносинами, особливо – цивільними, де це вчення і зародилося. У силу того, що цивільного права, цивільних правовідносин у нинішньому розумінні не було, а цивільне законодавство було фікцією, оскільки було відсутнє право власності, як основа цивілістики, то вчення про правовідносини стає предметом теорії права. Саме вчені-теоретики продовжують розробляти теорію правовідносин інколи приводячи приклади з галузей права. Варто наголосити також на тому, що саме утиски юридичної науки з боку влади, намагання перетворити її на свою “служницю” це спричинило те, що тільки в СРСР виникає вчення/теорія про правовідносини або ж їх можна назвати теорією “чистих” правовідносин. Це реакція науки на зовнішній вплив, якщо не можна було на необхідному рівні досліджувати правовідносини в межах галузей права, то наука знаходить вихід у тому, що починає викристалізовувати вчення про правовідносини поза межами галузей права. Науковці починають описувати суб'єкта (правоздатність, дієздатність, правосуб'єктність, деліктоздатність), об'єкта (суспільні відносини), зміст (права та обов'язки сторін), юридичні факти (складні, прості), юридичні склади (прості, складні). Саме результати цих досліджень сьогодні є надзвичайно цінною скарбницею теоретичних знань, які кожен представник галузевої науки може використовувати як матриці, дороговкази для опису та всебічного дослідження галузевих правовідносин.

Нерсисянц В.С. Філософія права: учебник / Нерсисянц В.С. [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2009. – С. 354. **2.** Там само. – С. 353-385. **3.** *Вышинский А.Я.* Вопросы теории государства и права / Вышинский А.Я. – М. : Гос. издат. юрид. лит. – 1949. – 418 с. – С. 83. **4.** *Кельзен Ганс.* Чисте правознавство: з доп.: Проб.

Справедливості / Кельзен Ганс. / пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 186. **5.** *Александров Н.Г.* Юридическая норма и правоотношения: доклад / Александров Н.Г. – М.: Московский юридический институт. 1947. – 27 с. **6.** Там само. – С. 4. **7.** Там само. – С. 5. **8.** Там само. – С. 7-8. **9.** Там само. – С. 8. **10.** Там само. – С. 10. **11.** Там само. – С. 13-14. **12.** Там само. – С. 23. **13.** *Александров Н.Г.* Законность и правоотношения в советском обществе / Александров Н.Г. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 86. **14.** Там само. – С. 89. **15.** Там само. – С. 92. **16.** Там само. – С. 93. **17.** *Братусь С.М.* Рецензия: Н.Г. Александров. Законность и правоотношения в советском обществе, Гоюриздат, М., 1955, 175 с. / С.М. Братусь // Советское государство и право. – 1956.

УДК 340.12

С. В. САВЧУК

РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ ВИНИ

Філософія порушує питання вини з надією на те, щоб стати певним безгрішно-трансгуманним дискурсом, який здіймається, разом із релігією, над тим, що кваліфіковано в ньому як властиве всім і кожному.

Ключові слова: Бог, буття, вина, відповідальність, віра, гріх, каяття, покаяння, розум, свобода, сповідь.

C. V. Savchuk. Religious philosophy of fault

Philosophy raises the question of fault with the hope to become a sinless and transhuman discourse, which, along with religion, rises over inherent feature of everybody.

Key words: God, being, fault, responsibility, belief, sin, penitence, mind, freedom, shrift.

Savchuk Serhiy. Religious philosophy of fault

Philosophy raises the question of fault with the hope to become a sinless and transhuman discourse, which, along with religion, rises over inherent feature of everybody.

Key words: God, being, fault, responsibility, belief, sin, penitence, mind, freedom, shrift.

Стоїчні ідеї Сенеки виявилися близькими моральному вченню християнства. Іноді Сенека, на думку ранньохристиянського теолога Тертуліана, був майже християнином. Пізніше Лактанцій наголошував, що неможливо навіть християнину більш істинно говорити про Бога, ніж писав про нього Сенека. Однак, якщо античні філософи убачали в універсальних явищах властивість, органічно притаманну природі, буттю, то християнські мислителі знаходили в них волю Бога, його замисел.

Під впливом християнства формується метафізичне розуміння вини: людина виявляється і визнається безумовно винуватою не лише через власну недосконалість і пов'язану з цим неспроможність виконати свою повинність, але й унаслідок усього, що відбувається навколо неї¹. Вина як

© САВЧУК Сергій Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича